

CEMAATTEN ULUSA BOŞNAKLAR

Yalçın Köksal Demir*

ÖZET

Batı Avrupa'da Fransız Devrimi ile ortaya çıkan modern devlet, bölgesel farklılıklar olmakla birlikte, Batı Avrupa'dan çevreye doğru yayılmıştır. Bu bağlamda Balkanlar'da, modern devlet'in temel yapısı olan ulus oluşumu, Batı Avrupa uluslarının oluşum sürecinden biraz daha farklı olarak millileştirilen din faktörünün etkisinde gelişmiş ve sistemleşmiştir. Balkanlar'da, uluslar, birbirlerini tanımlamada etnik kökenden daha çok, millileştirdikleri dini farklılıklarını temel alarak ulusal kimliklerini oluşturmuşlardır.

Balkanlar'daki uluslaşma sürecinde dinin ve dini cemaatlerin ulus oluşumuna etkisi, Boşnak uluslaşması örneği ile ele alınmış, bu bağlamda dinin etkisi irdelenerek, dinin, toplumların etnik grup gibi hareket etmesini sağlayıcı birliktelik motivasyonuna sahip olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Boşnakların kendilerini farklı bir ulus olarak tanımladıkları sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ulus, Uluslaşma Süreci, Milliyetçilik, Balkanlar, Boşnaklar, Öteki Algılaması, Dini Cemaat, Müslümanlık, Hıristiyanlık, Bogomillik

ABSTRACT

Emerging in Western Europe with the French Revolution, the modern state, regional differences, but is leaning on the environment in Western Europe. In this context, the Balkans, the basic structure of the modern State, the formation of the nation, the nations of Western Europe a little more about the writing process developed under the influence of different factors as the national religion. In the Balkans, the nations while identifying each other formed their national identity by considering the national religious differences more than their ethnic backgrounds.

Influence of religion and religious communities in the process of nation-formation of the nation in the Balkans, was discussed with the example of the Bosnian nation, examined the effect of religion in this context, religion, ethnic group of communities to act as the provider associated with the motivation that tried to be expressed. In addition, it was concluded that the Bosnians described themselves as a different nation.

Key words: Nation, Nationalism, The Balkans, Bosnian and Other Detection, Religious Communities, Islam, Christianity, Bogomils

* Arş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, yalcinkoksaldemir@gmail.com

GİRİŞ

Batı Avrupa’da Fransız Devrimi sonrası ortaya çıkan ve sistemli bir şekilde yayılım eğilimi gösteren ulusçuluk ve devlet sistemi olan Ulus- Devlet modeli, on sekizinci yüz yılın sonlarında, Balkanlar’da ortaya çıkan isyanlar ve bu isyanların motivasyonlarından bir tanesi olan ulusal devletini kurmak anlayışı ile imparatorlukları parçalayıcı bir etki ile kendini gösterdi. Bu olgu, on dokuzuncu yüzyılda Balkanlar’ın eski halklarından olan Boşnaklarda da görülmeye başlamıştır. (Karpat, 2004: 151-196) Sosyal, siyasal, kültürel, etnik, dini nedenlerden ötürü çalkantılı ve belirsiz bir süreç olarak gelişen Boşnak uluslaşma süreci, günümüzde Bosna-Hersek devleti ve bu devleti oluşturan uluslardan bir tanesi olarak kabul edilen Boşnak Ulusu anlayışı ile son bulmuştur.

Boşnak ulusu olgusunda ve bu uluslaşma sürecinde, din, ana unsur olarak kendini göstermiştir. Bununla birlikte uluslaşmaya etki eden süreçler, Vamık D. Volkan’ın “ Politik Psikoloji” adlı eserindeki “*etnik gruplarda ortaya çıkan psikolojik ritüeller*” (Volkan, 1993: 66-73) bölümdeki bilgilerle bu ritüellerin uluslaşma sürecine etkileri ile birlikte, Boşnak uluslaşmasına uyarlanarak konuyu ispatlama yoluna gidilmiştir. Temel amaç Boşnakların bir ulus oldukları veya olmadıkları anlayışını irdelemek değildir. Bugünkü durumda kabul edilmiş olan Boşnak anlayışının günümüze kadar gelen sürede geçirdiği evrelerin ve bu evrelerin etkisinin günümüzdeki yansımalarını ortaya koymaktır. Ayrıca çalışmanın başlığından anlaşılacağı gibi süreç dini bir azınlık veya cemaat olma olgusu sürecinden ulus olma anlayışına, bu anlayışın Balkanlardaki yansıması ve diğer Balkan halklarındaki örnekleri ile halkların uluslaşma süreçlerindeki dinin etkisi ve rolü de vurgulanmaktadır.

Boşnakların tarihi süreç itibari ile de Balkanlardaki Slav unsurun, dil olarak ise Hırvat-Sırp dil ailesinin bir parçası olduğu ancak dini olarak Balkanlardaki tek tanrılı İnançın yaygınlaşması sürecinde Hıristiyanlığın Bogomillik,(Vasilev, 2000: 325-336) daha sonrada İslam inancı ile Boşnakların kesintisiz bir dini azınlık/cemaat olarak var oldukları görülmektedir. Literatür çalışmasının sonucunda edinilen bilginin ışığında Balkanlardaki diğer cemaatlerinde uluslaşma sürecinde dinin etkili olduğu anlaşılmıştır. (Doja, 2000: 421-438)

I. Boşnakların Uluslaşma Süreci ve Dinin Balkan Uluslarına etkisi

Boşnaklara adını veren “Bosna” ismi, bazı kaynaklarda İliya dilinde akarsu anlamına gelen “bos” sözcüğünden türemiş olduğu ifade edilmektedir.

(Taşar, Metin, Ünaltay, 1996: 193) Tarihte Bosna bölgesi sınırları tam olarak çizilememekle birlikte, bugünkü Saraybosna, Mostar, Tuzla ve Banja-Luka şehirlerinin oluşturduğu alan olarak belirtilebilir. (McEvedy, 2004: 69, 75, 91, 93)

Balkan araştırmalarının birçoğunda, Güney Slavları olarak kabul edilen Boşnaklar, bölgeye milattan sonra yedinci ve sekizinci yüzyılda yerleşen Slavlar olarak belirtilmektedir. (Maners, 1993: 9) Birçok kez modern anlamda Sırp veya Hırvat olarak etnik kökenleri sorgulanan Boşnaklar, on birinci yüzyıllarda Bosna Krallığı adında siyasi birim kurmuşlardır. (Taşar, Metin, Ünaltay, 1996: 193) Günümüz modern Bosna ulusunun da tarihi arka planını, mitolojik yapılarını, bu tarihi krallıkla oluşturmuşlardır. Bosnalıların Sırp veya Hırvat olup olmadıklarına dair en önemli kanıt olarak aynı dönemlerde bölgede kurulan Sırp krallığı ve Hırvat krallığının yanında bugünkü topraklarında Bosna krallığının kurulmasıdır. Tarihi Bosna Krallığı, Boşnaklara bu uluslardan ayrı bir tarihi köken sunmaktadır.

Bosna ile ilgili çalışmalarda, Boşnakların İslam öncesi dönemleri dini inançlarından bahsedilirken, Bosnalıların, Peter Bogomil'in kurduğuna inanılan ve kurucusundan dolayı Bogomillik olarak isimlendirilen (Taşar, Metin, Ünaltay, 1996: 197) dini inanca sahip oldukları ve bu inancın bu bölgede onuncu yüzyıldan itibaren bir Bosna halkı meydana getirdiği kabul edilmektedir. (Eker, 2006: 71-72) Bu inanç Bosnalıların, Osmanlı yönetiminde İslamlaşmalarına kadar geçen sürede komşuları olan Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırlar arasında asimile olmalarını veya Sırp yâda Hırvat olarak anılmalarını da engellemiştir. (Taşar, Metin, Ünaltay, 1996: 196-200)

Osmanlı Devleti'nin 1389 Birinci Kosova Savaşından sonra Balkanlarda hızla ilerleyişi neticesinde 1435 tarihinde Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olan Bosna ve Bosna halkı 1448 İkinci Kosova savaşından sonra bölgeye tam anlamıyla yerleşen Türklerin yönetiminde 1463 tarihinden sonra siyasi birim/eyalet olarak yer almıştır. (Taşar, Metin, Ünaltay, 1996: 200-203) Bu tarihten itibaren Bosnalılar arasında İslam yerleşmeye başlamıştır. İslam inancının Bosna'da kabul görmesi ve toplumun temel yapı taşı olması ise daha çok Osmanlı yönetimi ve daha sonrasında Balkanlardaki uluslaşma sürecinde Bosnalıların tanımlanmasında belirginlik kazanmıştır. (Todorova, 2006: 353-359)

Balkanlardaki uluslaşma süreçleri çeşitli evrelere tabidir. Bu süreçler etnik köken, tarihi kökler ve siyasi birimler, dil, din ve aidiyet belirme/ötekileştirme üzerinden oluşmuştur.(Todorova, 2006: 254-255) Ancak Balkanlardaki uluslaşma aşamasında dinin belirleyici özelliği kaçınılmaz derecede belirgindir. Çünkü Hırvatlar-Katolik, Sırlar-Ortodoks olmasa, Slav grupların uluslaşma süreçlerini ayırmak, bir sorun teşkil ederdi. Bununla birlikte bu halklar kendilerini tanımlarken ciddi derecede sorunlarla karşılaşarlardı. Dinin dışında, diğer saydığımız etmenlerde etkili olmuştur. Ancak uluslaşmış dini yapılar aynı dini mezhebin farklı unsurlarını oluşturmada da etkili olmuştur. Örneğin; Ortodoks olan Sırlar ve Bulgarların kendilerini ayrı uluslar olarak tanımlamalarında kiliselerinin tarihi ritüelleri etkilidir. Tarihi Sırp Krallığına vurgu yapan ve ayrı kilise örgütlenmesi olarak Peç (İpek) şehrinde örgütlenen Sırp kilisesine (Karpat, 2004: 111) karşılık, Ohri şehrinde örgütlenen ve tarihi Bulgar Krallığına ayinlerinde vurgu yapan Bulgar kilisesi (Karpat, 2004: 123-124) Slav olan bu iki halkın bir birlerini asimile etmesini engellemiştir. (Hobsbawm, 2006: 97) Ayrıca kendi tarihi siyasal yapılarını sürekli canlı tutarak aynı dini temele sahip olmalarına rağmen farklı uluslar olarak ortaya çıkmalarını sağlamışlardır. Tabii ki burada Balkan halklarının değişik etnik kökenden gelen insanların karışarak İlyalyalı, Slav veya Türk orijinli adlandırmalar etrafında dini çeşitlenmeyle oluşmuş topluluklar olduklarını unutmamak gerekir. (Karpat, 2004: 18-22) Ayrıca Maria Todorova, “*Balkan uluslarını birbirine karışık kimin hangi ulustan olduğu anlaşılmayacak derecede iç içe geçmiş ilkel, köylü, kavgacı, barbarlar*” olarak tanımlamaktadır.(Todorova, 2006: 259-260)

Balkanlardaki halkların oluşumundaki etnik köken tartışması birçok ulusun Slav olarak adlandırılıp geçiştirilmesine rağmen, tarihi süreç itibariyle bölgeye gelen Orta Asyalılar (Türk kökenli veya diğer halklar) , Türkler (Osmanlı), Slavlar, Çingeneler (Roman) ve bölgenin yerli halkı kabul edilen Traklar, Yunanlılar, Arnavutlar (İlyalyalı) bölgedeki ulusların etnik kökenlerini ve oluşumlarını tartışmalı hale getirmektedir. (Hobsbawm, 2006: 84) Balkan uluslarının oluşumunda etnik köken tartışmaları, halen devam etmektedir. (Hobsbawm, 2006: 72)

Bugünkü modern ulusların en eskileri olarak kabul edilen İngilizler, Fransızlar ve İtalyanların ortak etnik kökenlerinden bahsedilemez. (Hobsbawm, 2006: 72) Aynı şekilde birçok ulusu oluşturan halklarında ortak etnik kökenden geldiği tartışmalıdır. Ancak her ulus-devlet çeşitli zamanlarda kendini oluşturan halkın ortak etnik kökenleri olduğunu ispatlamaya

çalışmıştır. Balkanlarda uluslaşma süreci aslında dini çeşitlenme sonucu oluşmuş olan toplulukların (Karpat, 2004: 18-22) ortak etnik kökenden geldiği anlayışı sürekli tarihi mitlere başvurarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Boşnaklarda da kısmen durum, her ne kadar farklı etnik kökene vurgu yapılmaya çalışılsa da konuştukları dil bakımından Slav ailesine dahil edilmektedirler. (Eker, 2006: 73-75) Ancak dil ulusu belirleyen bir unsur olarak kabul görse de hiçbir zaman o ulusun aynı etnik kökenden geldiğine kanıt teşkil etmez. (Hobsbawm, 2006: 55) Boşnaklar aynı etnik kökenden gelseler bile kendileri ile aynı etnik kökene sahip diğer uluslardan dini yapıları ile ayrılmış ve uluslaşma süreçlerini dinin etkisi ile belirledikleri kesinlik kazanmıştır. Çünkü din ulusları kitlesel hale dönüştüren bir yapıdır. (Hobsbawm, 2006: 89)

Balkanlardaki uluslaşma sürecinde Osmanlının bölgeden çekilmesi Müslüman olan Türk unsur dışında Osmanlılarla işbirliği yapmakla ve Müslüman olmakla suçlanan Boşnaklara da diğer Slav halkları ihanet çerçevesinde bakmış ve kendi aidiyetlerini belirlerken Müslümanları ötekiler olarak betimlemişlerdir. (Emiroğlu, 2006: 58) Böylece Balkanlarda din ulusları belirleme sürecinde önemli bir etken olmuştur.

Uluslaşma süreçlerinde din çoğu kez önemli bir rol üstlenmiştir. Balkanlar söz konusu olduğunda ise istinasız din başka ortak yönleri olmasa bile insanları birbirine kenetleyen çimento görevi üstlenmiştir. (Hobsbawm, 2006: 89) Farklı etnik kökenlere sahip olsalar da aynı dini inanca sahip halklar aynı ulusun ayrılmaz parçalarını oluşturabilirler. Ayrıca din, medeniyetlerin sınırlarını belirlediği gibi ülkelerin sınırlarını da belirleyen önemli bir ayırıcı özelliştir. (Hobsbawm, 2006: 90) Balkanlarda dinin, sınırları keskin bir şekilde ayırdığı görülmektedir. Balkanlarda din toplumları birbirinden ayırdığı gibi bu ayrımı derinleştiren ve birbirlerine karşı savaştıran anlayışında temel parametresini oluşturmaktadır. Aynı etnik kökenden gelmelerine ve aynı dili konuşmalarına rağmen dillerindeki alfabe farklılaştırması ile ulusal farklılıklarına vurgu yapan Hırvatlar, Sırpalar, Slovenler ve Boşnaklar tarih boyunca şiddetli çatışmalarını da din üzerine oturtmuşlardır. (Rodhbard, 1994: 3)

Balkanlarda uluslaşma süreçleri genellikle etnik bir din seçilmesi ile gerçekleşmiştir. Yukarıdaki paragraflarda da belirtildiği gibi birçok Balkan ulusu kendi ulusal kilisesini oluşturmuş ve o kilise etrafında sistemleşmiştir. Milletlerin etnik bir din seçmelerinin en önemli nedeni ise kendilerini, komşu halklardan ve devletlerden farklı hissetmeleridir. (Hobsbawm, 2006: 90)

Bosnalılar kendi siyasal yapılarını oluşturdukları tarihlerden itibaren komşularından farklı dini anlayışlara sahip olmuşlar veyahut farklı dini inançları onları komşularından farklı siyasal yapı oluşturmalarına zorlanmışlardır. (Torsti, 2004: 152-155) Çünkü milliyetçiliğin oluşmasında “Kutsal İkonlar” önemli bir yer kaplar ve bütün dinsel farklılık veya dinsel simgeler toplulukları gözle görülür sistemler haline getirir. (Hobsbawm, 2006: 93)

Bosna’da birçok şehir kendi içerisinde de, dini inanışlar ve uluslar olarak bölünmüştür. Saraybosna’nın doğusu Ortodoks, batısı Müslüman, aynı şekilde milliyetlerde Sırlar ve Boşnaklar olarak belirlenmiş ve her iki halkta kendini öyle tanımlamışlardır. Bu durum homojen ulusal bir devletin oluşmasını da Bosna’da engellemektedir. (Rodhbard, 1994: 8) Ancak Boşnaklar, Yugoslavya Cumhuriyeti zamanında yapılan milliyet belirleme çalışmalarında Slav olarak kabul edilmelerine rağmen onlar kendilerini ayrı bir millet olarak tanımlamışlardır. (Hobsbawm, 2006: 92)

Balkanlarda dinin ulus oluşumunda etkisinin teorik ve tarihsel çerçevesini oluştururken verilen örnekler çoğaltılabilir. Arnavut ulusçuluğunun oluşumunda her ne kadar dil ve tarihi mitler önemli yer tutsa da Müslüman çoğunluk ve dini farklılığın ve Arnavut Müslümanlığının, Bosnalılar gibi Balkanlarda Osmanlı-Türk ötekini çağrıştırması Arnavut ulusçuluğunu ve kendi ulusunu belirleme, öteki kavramlarının oluşmasını sağlayarak etnik rekabeti, bireyleri benlik algılamalarını, din faktörü oluşturmuştur. (Doja, 2000: 421-438)

Balkanlarda özellikle dinin ulus oluşumundaki belirleyici etkisi Balkanların komitacı/haydut özelliğinin dini merkezler tarafından desteklenmesi de önemli ve belirleyici unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır. Balkanlardaki ulusçuluk ve ayrılıkçılık hareketlerinin, yarı askeri yapıyla dini ve tarihi arka planda oluşturulan motivasyonla hareket eden, komitacılık hareketleri/haydutluk örgütleri temel varlık sebeplerini Balkanlarda sürekli canlılığını koruyan dini, etnik ve ulusal ritüellere sahip temel görüşlere borçludur. (Adanır, 2004: 359)

Balkanlardaki halklarda dinin uluslaşma sürecine etkisinin ve Boşnaklar konusunun kısaca teorik temelleri ile belirtilmesindeki önemli nedeni, Boşnak ulusunun oluşmasını sağlayan etmenleri aşağıdaki bölümlerde uyarlanarak açıklanmaya çalışılan etnik gruplarda oluşturan ritüeller bağlamında anlamlandırmaktır.

II. Boşnak Ulusçuluğunun Oluşumundaki Din etkisinin Etnik Gruplarda Ortaya Çıkan Psikolojik Ritüellerle Birlikte İncelenmesi

Bu bölümde yukarıda bahsedildiği gibi Vamık D. Volkan'ın "Politik Psikoloji" isimli eserinde ortaya koyduğu "*Etnik Gruplarda Ortaya Çıkan Psikolojik Ritüeller*" (Volkan, 1993: 66-73) Boşnak uluslaşması sürecinde irdelenecektir.

1. Benlik ve Etnik Özdeşimi Koruma Ritüelleri

Benlik ve özdeşimi koruma ritüeli, bireyin dâhil olduğu grubun başarısında sevinmesi, dâhil olduğu kimliğe yapılan saldırının onu yaralaması ile oluşan kimliksel gelişimi ve bireylerin kendilerini dâhil oldukları ulusla özdeşleştirmeleridir. (Volkan, 1993: 66)

Bireyin kendi kimliğini belirlemesi, toplumu oluşturan bireylerin ortak kimlikleri o toplumun genel kimliğini oluşturur. Daniel S. Papp, "*ulus bazı haller nedeni ile birbirine bağlı hisseden insan topluluğudur.*" (Ürer, 1995: 57) Sözü ve Benedict Anderson, "*Ulus insanın kendisini dahil olarak görmek istediği hayali topluluktur.*" (Ürer, 1995: 59) Sözü bireyin kendi kimliğini belirlemede ve belirledikten sonra o kimliğine sahip çıkmada ortaya koyduğu değer yargılarının sahiplenilmesi ile ilişkilidir.

Boşnakların tarih boyunca kendi kimliklerine sahip çıktıkları görülmüştür. Boşnak kimliğini oluşturan dini temel, sürekli olarak komşularından farklı bir dini inanca bağlı olmaları anlayışı ile sürüp gelmiştir. 1400'lü yılların sonuna kadar Bogomil inancına sahip olarak komşularından farklı bir inanca ve kimliğe sahip olan Boşnaklar, Osmanlı'nın Balkanlara gelmesinden sonra hızla Müslümanlaşmış, günümüze kadar Müslüman kimlikleri ile toplumsal bir birliktelik oluşturmuşlardır. (Rusinow, 2005: 123-133) 1948'de Yugoslavya Cumhuriyetinde yapılan nüfus sayımında kimliklerin belirlenmesi çalışmasında Boşnaklara, kendi kimliklerini belirtmek için önlerine sunulan üç seçenekten, (Müslüman Sırp, Müslüman Hırvat, milli koordinatlı olmayan Müslüman) dokuz yüz bin Boşnak nüfusunun %90'ı milli koordinatlı olmayan Müslüman seçeneğini seçerek kendilerini bağımsız bir topluluk olarak, yani Boşnak olarak belirtmişlerdir. (Taşar, Metin, Ünaltay, 1996: 213-214)

Boşnaklar kendilerini tanımlamada milli aidiyetler yerine "Müslüman" anlayışını tercih ederek Boşnak uluslaşmasında temel mihengi oluşturan dinin etkisini bireysel olarak göstermektedirler. Kendilerini Müslüman Sırp,

Müslüman Hırvat yerine milli olmayan, ancak Müslüman olan seçeneğe yönelterek Sırp ve Hırvat anlayışını reddetmeleri, Müslümanlığın bu dönemde bile Boşnaklar için ayırt edici bir bireysel ve toplumsal kimlik olduğu ifade etmektedir.

Boşnaklara kimliklerinin Boşnak yâda Müslüman olarak algılamada, Müslüman olanların Boşnak oldukları algılaması etkilidir. Çünkü Bosna her zaman etnik bir tanımlamadan ziyade tarihi bir tanımlama olarak kabul edilmiştir. (Rusinow, 2005: 127) Ortaçağ Bosna krallığı Bosnalıların kurmuş oldukları bir krallık olarak tarih sahnesinde yerini alırken Boşnak uluslaşmasında önemli bir faktör olan İslam dininin Boşnaklar tarafından kabul edilmesi, bölgedeki Müslüman ahalinin tanımlanmasında dinin yanında tarihi arka plana vurgu yapan İslam öncesi varlık vurgusunun da böylelikle yapılmış olmasını sağlamaktadır. Bu yaklaşım diğer balkan uluslarının da ulusal bilincini ortaçağdaki devlet varlıklarının ve kültürlerinin mirası olarak ortaya çıkarmaktadır. (Ortaylı, 2004: 61) Ancak bugünkü Boşnak kimliği İslam diniyle özdeş bir oluşumdur. Ortaçağdaki Bosna krallığına vurgu, sadece Sırlardan farklı siyasal bir tarihi yapıya sahip olduklarının ortaya konulması ile alakalı bir tarihi referans olarak belirtilmektedir. Boşnaklar kendi kimliklerini tanımlamada Yugoslavya Cumhuriyetinde de kendilerini tanımlamada Müslüman kimliğini belirtmişlerdir. (Rusinow, 2005: 127) Kendilerine sunulan seçeneklerde Müslüman kimliğin önüne veya arkasına getirilen Boşnak tanımlaması dışındaki hiçbir etnik tanımlamayı da kabul etmemişlerdir. Boşnaklar Yugoslavya hükümetinin kendilerine sundukları kendilerini tanımlama seçeneklerinde %90'ların üzerinde Müslüman veya Sırp-Hırvat tanımlamalarının dışında bulunan seçeneği işaretlemişlerdir. 1953 nüfus sayımında Müslüman seçeneği olmadığı için Yugoslav, 1961 nüfus sayımında etnik köken olarak Müslüman, 1971 nüfus sayımında ise bir millet olarak Müslüman kimliği ve tanımlaması Boşnakları Yugoslav halkları arasında bir millet olarak tanımlamış ve bu tanımlama Tito tarafından kabul edilerek Yugoslavya'yı oluşturan halklar arasında Boşnaklar yerlerini almışlardır. (Rusinow, 2005: 128) Boşnak uluslaşmasında kimlik ve özdeşini koruma konusunda önemli bir parametre de 1992–1995 Boşnak-Sırp savaşı olarak isimlendirebilinen Yugoslavya'nın dağılma sürecindeki Bosna-Hersek'te yaşanan gelişmeler etkili olmuştur. Sırlar tarafından sırf Müslüman oldukları için öldürüldüklerine inan Boşnaklarda kendilerini ve özdeşlerini koruma algısı üst düzeye çıkmıştır.

2. Rekabet ile İlgili Ritüeller

Rekabet ile ilgili ritüel, savaş yada değişik şekillerde ortaya çıkan “biz” ve “onlar” anlayışıdır. (Volkan, 1993: 67)

Rekabetçi yaklaşım ulus-devletlerin oluşturdukları etkide milliyetçilik güç kazanmıştır. (Lee, 2002: 339) Devletler ve onları oluşturan ulusların arasındaki rekabet o ulusu oluşturan halkın milliyetçi tabanını güçlendirmektedir. (Lee, 2002: 339) Bosna’daki rekabet ritüelinin tarihi, coğrafi dayanağı bölgedeki Hıristiyan bölünme ile açıklamak, Boşnak kimliğinin oluşumundaki rekabet ritüellerini açıklamada faydalı olacaktır. Bosna-Hersek bölgesi Katolik Hırvat ve Ortodoks Sırp kiliselerin arasında iki kilisenin egemenlik kurmak için çabaladığı ancak birbirlerine üstün gelemedikleri bir alan olarak ortaya çıkan Bogomil kilisesi ile ayrı bir Bosna kilise yapısının oluştuğu, insanların dini çatışmadan dolayı kolaylıkla taraf değiştirdikleri bir alan olmuştur. Osmanlı Devleti’nin bölgeye gelmesi ile İslam ile tanışan bölge insanı, bu ortamda İslam’ın kendilerine sağladığı avantaj ve Osmanlı Devleti’nin gücü sayesinde diğerlerine etkin olacakları bir güç bulunması nedeniyle kolaylıkla İslam’ı seçmişlerdir. (Rusinow, 2005:129) Bosna’da insanların İslam’ı seçmeleri bölgede var olan dini rekabeti önemli bir dönem Müslümanlar lehine değiştirirse de dini rekabet sürekli varlığını devam ettirmiş burada bulunan insanların birbirlerini tanımlamada önemli bir argüman olarak ortaya çıkmıştır. (Rusinow, 2005: 129) Müslümanlık burada Boşnaklar tarafından kabul edilen temel yapı olmasına rağmen aslında ideoloji olarak Osmanlılık fikri ortaya çıktığında Balkanlardaki diğer uluslar gibi Müslümanlarda da bir ulusçuluk kıpırdanması başlamıştır. (Ortaylı, 2004: 62) Bu nedenle Boşnaklarda, Müslümanlık algılaması Osmanlılıkla hiçbir zaman karıştırılmamıştır.

Boşnakların İslam’ı seçmeleri sayesinde bölgede önemli bir güç merkezi olurlarken, diğer Hıristiyan halkların ise Bosnalıları uluslarına ve ırklarına ihanet etmiş insanlar olarak algılamalarına neden olmuştur. (Rusinow, 2005: 130) 1992 savaşında da bu algılama Sırp ve Hırvatların Boşnaklara uyguladıkları katliam ve saldırılarda önemli bir etkiye neden olmuştur. (Rusinow, 2005: 130)

Boşnaklar bölgede Sırp ve Hırvat uluslarına karşı kendini tanımlayan diğer bir ulus olarak ortaya çıkmaları bu tarihi temellere dayanmaktadır. Bu tarihi temel Boşnak olgusunun kimlikel ve bireysel olarak diğer uluslarla milli bir rekabet ritüelinin doğmasına neden olmuştur. Ayrıca Boşnaklar

kendilerini tanımlamada kullandıkları Müslüman kimliği ve komşuların onları tanımlamada atıfta buldukları Türk olgusu bireylerin rekabetinde taraflaşmalarına da önemli bir etken olmuştur. Çünkü hiçbir şekilde Boşnakları kendileriyle özdeşleştirmeyen Sırp ve Hırvatlarla karşılık Boşnaklar kendilerini Müslüman kimlikleri ve komşularının onları tanımlamada kullandıkları Türk olgusu nedeniyle Türkiye ile ilgili gelişmelere de sevinçle bakmışlardır.

3. Tehdit, Önyargı ve Sınırlar İle İlgili Ritüeller

Tehdit ile ilgili ritüeller olarak tarafların birbirlerine karşı hissettikleri önyargılarla birlikte dramatize ettikleri hislerin, fiziki sınırların belirlenme ve sınır oluşturma ile ilgili algılamaların siyasal ve askeri eylemler olarak ortaya çıkmasıdır. (Volkan, 1993: 68-69)

Balkanlardaki militarizm yapısı “Balkanlaşma” tabirinin yani büyük siyasal yapıların kanlı ve şiddetli çatışmalarla küçük siyasal yapılara dönüşmesi anlayışını tanımlanmasına neden olmuştur. (Todorova, 2006: 17) Balkanlarda uluslaşma çatışmalarının başladığı on sekizinci yüzyıl sonları itibari ile sürekli burada bulunan halklar birlerine karşı kimliklerini tanımlama yoluna gitmiş ve oluşturdukları mitlerle komşularını tanımlamış veya kendi sınırlarını oluşturmada tarihi mitleri kullanarak siyasal sınırlarını belirleme yoluna gitmişlerdir.

Bosna-Hersek’in Osmanlılar tarafından alınmasından itibaren oluşturulan yapı tarihi Bosna sınırlarıyla hemen hemen aynı olması (Rusinow, 2005: 128-129) Boşnakların tarihi sınırlarının da oluşum ve algılamasını etkilemiştir. Balkanlarda birçok ulusal sınırın olduğu gibi Bosna’nın ulusal sınırları da Osmanlı mirasıdır. (Rusinow, 2005: 143) Bu sınırlar Yugoslavya döneminde tanımlanmış olarak devam etmiştir. Bosna-Hersek’in bağımsızlığını ilan etmesinde de bu sınırlar Boşnakların ülkesi olarak içinde barınan Sırp ve Hırvat unsurlara rağmen kabul edilmiştir. Ancak bu durum Sırp ve Hırvatların kendi sınırlarını belirleme ritüeli ile çatışma noktasına girmiştir. (Rusinow, 2005: 136) Bosna sınırları içerisindeki Boşnak nüfusun %50’nin altında olması ve ülkede önemli bir nüfus oranına sahip olan özellikle Sırlar, ülkenin Boşnak ulusal sınırları olarak kabul edilmesini kendi tarihi ve sınır algılaması nedeniyle kabul etmemişlerdir. (Rusinow, 2005: 140-142) Sırların 1989 sonrası Miloseviç’in bütün Sırları bir bayrak altında toplama ve tarihi Sırp sınırlarına ulaşma politikası Boşnaklarla sınır çatışmalarını yaratması ile birlikte aynı zamanda öteki algılaması ile birlikte Boşnakların tehdit

algılamasına ve karşılıklı önyargıların oluşmasına veya oluşmuş olan önyargıların yeryüzüne çıkmasına neden olmuştur. (Ermiroğlu, Çakır, 2008: 89) Bu süreç Boşnakların uluslaşma bilincine önemli bir etken olarak hem belirlenmiş sınır olgusunun doğmasına neden olduğu gibi sınırlarını koruma dürtüsüne, vatan olgusuna sahip olmalarına da neden olmuştur.

Bosna iç savaşı ve öncesinde yaşananlar dikkate alındığında görülen önemli bir nokta özellikle Sırpların Bosnalıları kendi yayılma alanları için tehdit görmeleridir. Bu tehdidi bertaraf etmek için 1980'li yıllardan itibaren başlattıkları çalışmalar, Müslümanları Radikal İslamcı, Humeynici, İslam Devleti kurmak için faaliyet gösteren Teröristler olarak görmeleri ve sürekli tarihi atıflarla, Osmanlı işbirlikçisi oldukları gibi, İkinci Dünya Savaşında da Nazi İşbirlikçisi suçlamaları ile sürekli tehdit edilmişlerdir. (Kenar, 2007: 170-171)

Boşnak uluslaşmasında tehdit, önyargı ve sınır ritüellerinin belirlemede din temel parametreyi oluşturmaktadır. Bosna'da sınırlar dini inanışa göre belirlenirken öteki kavramı da din üzerinden belirlenmiştir. (Todorova, 2006: 114-117) Yunanlı yazar, Vassilis K. Foukas, 1990 sonrası Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki sorunun temelinden bahsederken şöyle demektedir; *“Balkan ve Doğu Avrupa krizlerinde ihmal edilen bir boyut Müslümanlar sorunudur. İslam'a önyargılı olarak bakan devletlerin otoritesinde yaşamayı istenilen Osmanlıdan kalma geniş bir Müslüman nüfus barınmaktadır.”* (Foukas, 2004: 74) Sözleri ile Balkan Müslüman uluslarını Osmanlı'dan kalan bir unsur olarak görmektedir. Yine eserinin devamında Boşnakların bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra, yani iç savaş zamanında Belgrad ve Zagreb'i ziyaret eden Avrupa Birliği dönem başkanı sıfatıyla Yunanlı yetkililerin Sırp ve Hırvat muhataplarına Avrupa'nın ortasında bir Müslüman devlet istemediklerini belirttiklerini söylemektedir. (Foukas, 2004: 77) Bu durum Balkanlarda Boşnakların Müslüman kimlikleri ve varlıklarıyla diğer devletler tarafından nasıl tehdit aldıkları ve tehdit edildiklerinin yanı sıra ön yargıların da temelini/parametrelerini göstermektedir.

4. Aykırılık ve Zarar Veren Ritüeller (Dehumanization)

Aykırılık ve Dehumanization; kimlik oluşumunda bireyin veya grubun kendi kimliğini oluşturma esnasında kullandığı ve kendine özgü kabul ettiği simgelerin vurgulanması ve ötekini tanımlarken insan dışı varlık olarak tanımlamasıdır. (Volkan, 1993: 68, 72)

Boşnakların kendilerini bölgedeki diğer uluslardan ayırmada kullandıkları en önemli unsur dinleridir. Müslüman Boşnaklar etnik kimlik ve dil olgusuna atıf yapmaksızın veya onları önemsizleştirerek dini inanışlarını ön plana çıkararak kendilerini tanımlar ve diğer uluslardan ayırırlar.

Boşnaklar kendilerini Müslüman olarak tanımlarken yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi her ne koşulda olursa olsun İslam'ı kendi kimlik tanımlamaları olarak kullanmışlardır. Bu anlayış komşularından kendilerini farklı olarak algılayan Boşnakların sarıldıkları en önemli aykırılık ritüelidir. Bu durum Balkanlarda sadece Boşnaklar için geçerli olan bir anlayış değildir. Sırp, Hırvatlar, Bulgarlar içinde bu algılama aynıdır. Ancak diğer uluslar kendilerine farklı etnik, dil ve kültürel temeller oluşturup tarihi siyasal yapılarının varlığını vurgularken bu durum Boşnaklarda din temelinden fazla sapma göstermemiştir.

Balkanlarda her ulus, ötekini tanımlarken aşağılayıcı anlamlar yüklenen ifadeler kullanarak veya direkt olarak insani boyuttan çıkan sıfatlarla ötekini tanımlamakla düşmanlıklarını artırmaya çalışırlar. Bundaki neden çatışmaya giden yolda motivasyonu sağlamaktır. Çünkü milliyetçilik düşman yaratarak gelişirken çatışmalarla güç ve hareketlilik kazanır. (Lee, 2002: 340) Bosna iç savaşında (1992-1995) acımasızca Boşnakları katleden Sırp milisler Boşnaklardan bahsederken “aşağılık hayvanlar”, “Pis Müslümanlar” şeklinde tanımlayarak insanları katlederken veya ırzlarına geçerken insani duygularını arka plana itmelerini sağlıyorlardı. (Alkan, 1995: 86-124) Bosna iç savaşında yaşanan acı verici olaylar Boşnaklarda, Sırp ve Hırvatları tanımlarken “vahşiler, yaratıklar” vb tabirler kullanılmaktadır. (Alkan, 1995: 86-124) Balkanlar bu tanımlamalar tarihten itibaren gelen çatışmacı ve saldırgan tutumunda sürekli bir döngü olarak devam etmesini sağlamaktadır.

5. Seçilmiş Travma ve Seçilmiş Zaferlerle Uğraşma Ritüelleri

Uluslaşma ve kimlik oluşturma sürecinde seçilmiş travma veya seçilmiş zaferle kimliği yaşatma/devam ettirme anlayışı ile grup/birey kendinin mağdur edilmiş veya haksızlığa uğramışlık algısı ile benliğini oluşturur veya seçilmiş zaferle eskiye özlem, tarihi zafer olgusu ile yine kendi kimliğini tanımlama yoluna gider. (Volkan, 1993: 70-72)

Boşnak uluslaşmasında yoğunlukla seçilmiş travma etki gösterse de Müslüman kimlikleri sayesinde kendilerini özdeşleştirdikleri Osmanlı olgusu ile Osmanlı Devletinin ve Bosna beylerinin kazandığı zaferler seçilmiş zaferlerini oluşturan tarihi geçmişleridir.

Bosna iç savaşında yaşananların Boşnaklar üzerindeki olumsuz etkisi hiç yadsınamayacak kadar çoktur. Ancak bu durum bir Boşnak ulusunun oluşmasına önemli bir etki eden faktör olarak ortada durmaktadır. Bugün Boşnaklar arasında “acı dram”, “soykırım”, “katliam” tabirleri sıklıkla kullanılırken (Alkan, 1995: 18, 80-131) bu tabirler kendilerinin mağdur edilmesi ve yok edilmesini anlatmaktadır. Bosna iç savaşı, Boşnakların seçilmiş travmaları olarak istense de istenmese de yüz binlerce Boşnak mezarı ve ardı arkası kesilmeden sürekli olarak açılan toplu mezarlar ile bu travmanın canlı tutulmasını sağlayacaktır.

6. Lider ve Lideri İzleyen Psikoloji

Uluslaşma süreçlerinde lider ve lideri izleyen psikoloji önemlidir. Birçok ulus ile özdeşleşen lider figürü mevcuttur. Çünkü lider bilinçli veya bilinçsiz olarak grubun kimlik belirlemede aldığı kararlar etkili olur. (Volkan, 1993: 73)

Modern uluslaşma sürecinde lider motifleri önemli bir yer kaplar. Boşnak ulusçuluğunun oluşumu için geç bir tarih olsa da Aliya İzzetbegović önemli bir yer kaplamaktadır. Ancak, On sekizinci yüzyılda Balkanlardaki isyan ve ulusçuluk hareketlerinin artması ve şehirde çoğunlukta olan Müslümanlara baskı yapması nedeniyle Bosnalı Müslümanlar Osmanlı merkezinden yardım beklemiş ancak Osmanlı sistemi içerisinde Müslümanların kendi şehirlerini koruması sistemi ortaya çıkmıştır. Bu durum Bosnalı Müslüman beylerin büyük oranda önem kazanmasına neden olmuştur. (Ortaylı, 2004: 70) Müslüman beylerin önem kazanması ve yerel liderler olarak bağımsız siyasal yapıda hareket etmeleri Boşnaklarda zaman içerisinde bağımsız liderlere sahip ulus bilincinin oluşmasına yardımcı olmuştur.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Avrupa merkezli olan ulus anlayışı ve onun devletleşmiş sistemi olan ulus-devlet yapısı tarihi süreç içerisinde çeşitli etkileşim araçları ile merkezden çevreye doğru yayılmış ve on dokuzuncu yüzyılda bütün dünyayı etkileyen bir model olarak ortaya çıkmıştır.

Uluslaşma süreci olarak isimlendirilen yapılanma, bölgeler arası farklılık gösterse de toplumları bir arada tutan/tutabilecek olan argümanlar üzerinden ulus oluşumu sağlanmaya çalışılmıştır. Çeşitli etmenlerle birlikte Balkanlarda din, ulus oluşumunda önemli bir faktördür. Özellikle Boşnaklar söz konusu olduğunda din faktörü ulusu betimleyen ve ulusun parçalarını bir arada tutan bireyin kendi kimliğini belirtmede öncelikli etmen olarak görülmektedir. Boşnaklar, dini temelli bir yapıları ve inandıkları din haricinde, yaygın olarak kabul edilen Slav etnik kökeninden gelmelerine rağmen, birey ve grup algılamaları etnik kimlik üzerine oluşmuş olan uluslarda görülen etkileri tarihi süreç içerisinde belirgin bir şekilde görülmeye başlamıştır.

Boşnakların kendilerini tanımlamada kullandıkları temel parametre olan Müslümanlık anlayışı, Boşnakları bir ulus olarak bir arada tutan ve diğer gruplarla kaynaşması ve asimile olmalarını engelleyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Boşnaklar tarihi süreç içerisinde komşularının onları öteki olarak algılaması, bölgede meydana gelen olaylar, çatışmalar ve siyasal yapılar nedeniyle sürekli olarak aynı etnik kökenden geldiklerine inanılan Sırp ve Hırvat'lardan farklı bir tarihi geçmişe ve kültürel yapıya sahip olmuşlardır. Bu farklılıkta dini inanışları en önemli faktör olarak belirginleşmiştir. Çalışmanın temel sonuçları maddeler halinde sıralanacak olursa;

1. Bosna etnik bir tanımlamadan ziyade tarihi ve coğrafi bir isimlendirme olmasına rağmen bölgede yaşayan halklar tarihi süreç zarfında Boşnaklar olarak isimlendirilmiş ve Bosna Krallığı/Prensliği/Devleti olarak siyasal yapılanmaya sahip olmuşlardır.
2. Bölgede yaşayan halk, tarihi süreç içerisinde farklı dini inanışları ile her zaman bölgenin diğer halklarından ayrı bir yapıda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hristiyanlığın Bogomillik mezhebi bölgede etkili olmuş, 15. yüzyıl itibari ile bölgede İslam'ın yaygınlaşması ile

Boşnaklar İslam kimliği ile ayrı bir millet/cemaat olarak sistemleşmişlerdir.

3. Boşnakların Müslüman olması veya bölgede yaşayan Müslümanların Boşnak olarak isimlendirilmesi tarihi süreç içerisinde bir Boşnak kimliğini ve bu kimliğin ayrılmaz parçası olarak Müslümanlık olgusunu ortaya çıkarmış ve Bölgede İslam ile Boşnak kavramı eşit bir şekilde bölge Müslümanlarını tanımlamada kullanır hale gelmiştir.
4. Uluslaşma sürecinde Müslümanlık, ulusu oluşturan temel parametre olarak Boşnakları bir araya getiren ve bu isimlendirmede kendilerini tanımlayan bir yapıya ulaşmıştır.
5. Boşnakların dini farklılığı komşularının kendilerini ötekileştirmede kullanılan bir farklılık olarak algılanması Boşnaklarında kendilerini birbirleri ile özdeşleştiren onlarında komşularını ötekileştirmede kullandıkları dini motiflere sahip olmuşlardır.
6. Din Balkan uluslarını sistemleştiren ve etnik kökenine çoğunlukla bakılmaksızın ayrı ayrı uluslaşmalarına neden olan önemli bir faktör olarak orta çıkmıştır.
7. Din temelli ve tarihi mit destekli çatışmalar sınır belirleme ritüelleri Balkan uluslarında olduğu gibi Boşnaklarda da bir ulus olma bilincini ortaya çıkarmıştır.
8. Çatışmalardaki şiddet, mağdur edilmişlik, haksızlığa uğramışlık hissi Balkan uluslarını bir araya getiren travmalar olarak ortaya çıkmıştır. Boşnaklarda uğradıkları haksızlıklar, soykırım ve sürgünler neticesinde ortak bilinç ve farklı bir ulus olma algısını belirginleştirmiştir.
9. Aslında farklı bir dini cemaat olarak isimlendirilebilecek olan Boşnaklar tarihi süreç içerisinde farklı bir ulus olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır.

Balkan halklarının uluslaşma sürecinde etkili olan din, aynı zamanda azınlık tanımlamalarında önemli bir yere sahiptir. Çalışmada değinilmeyen, Pomak, Torbeş, Ulah gibi azınlık unsurlar kendilerini tanımlamada da etnik kökenden ziyade dini temel almaktadırlar. Her ne kadar bu konuda çeşitli tartışmalar mevcut olsa da Balkanlarda Müslümanlık ayrı bir kimlik ve aidiyet belirtmede etnik kimliğin önüne geçen bir yapıya sahiptir. Hıristiyan inancına

sahip halklar kendi ulusal yapılarına sahip olmaları karşısında Müslüman unsurların Türk, Arnavut ve Boşnaklar dışındaki unsurları henüz uluslaşma sürecini yaşamakta, yani ulus-devletlerini oluşturmamışlardır. Bu nedenle kendilerini Müslüman olarak tanımladıklarından, etnik olarak tanımlanmış veya etnik grup gibi hareket ederek uluslaşma sürecini tamamlamış olan yapılara dâhil olmaktadır.

Boşnaklar tarihi süreç içerisinde sınırları tartışılmalı olsa belirlenmiş, belirli bir bölgede çoğunlukta olan merkezi yapıya sahip ve aynı olduklarına yani bir ulus olduklarına dair bir bilince sahip oldukları (Ürer, 1995: 56) için devletleşmiş ulusal yapıları da dini inançları etrafında birlik olmalarını sağlayarak asimile olmalarını, karışmalarını engellemiştir. Ayrıca Boşnaklar bölgede çoğunluk oldukları ve merkezi bir yapıya sahip oldukları için aidiyet belirtebilecekleri eski kökleşmiş uluslar yerine kendi ulusal bilinçlerine sahip olabilmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Necmettin (1995) “Dağılan Yugoslavya Mozağında Bosna” Beyan Yayıncılık, İstanbul.
- Doja Albert, (2000) “*The Politics of Religion in the Reconstruction of Identities The Albanian Situation*”, Critique of Anthropology, 20; 421.
- Jelavich Barbara, (2006) “Balkan Tarihi 2”, küre yayınları, İstanbul.
- McEvedy Colin, (2004) “Ortaçağ Tarih Atlası” Sabancı Üniversitesi yayınları, İstanbul.
- Rusinow Dennison, (2005) “*Yugoslavya'nın Parçalanması ve İç Savaşta Osmanlı Mirası*”, Edit: Brown L.Carl, “İmparatorluk Mirası, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası” İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm Eric J., (2006) “Milletler ve Milliyetçilik, Program, Mit, Gerçeklik”, Çev: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul.
- Adanır Fikret, (2004) “*İkinci Dünya Savaşı Sonrası Balkan Tarih Yazınında Osmanlı İmparatorluğu*”, Edit: Karpat Kemal H., “Osmanlı

Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si" İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Vasilev Georgi, (2000) "*Bogomils, Cathars, Lollards And The High Social Position Of Women During The Middle Ages*", *Philosophy and Sociology* Vol.2, No 7.
- Emiroğlu Hüseyin, (2006) "Soğuk Savaş Sonrası Kosova Sorunu", Orient Yayıncılık, Ankara.
- Ermiroğlu Hüseyin, Çakır M. Faruk, (2008) "*Yugoslavya'nın Dağılma Sürecinde Trans- Atlantik Dış Politika Parametreleri (1990-1995)*", *Avrasya Etütleri*, 33/2008-1.
- Ortaylı İlber, (2004) "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı", İletişim yayınları, İstanbul.
- Karpat Kemal H., (2004) "Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk", İmge Yayınevi, Ankara.
- Ürer Levent, (1995) "Ulusal ve Uluslararası Düzeylerde Etnik Gruplar ve Devlet" İstanbul Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Maners Lynn, (1993) "*The Bosnians, an Introduction to Their History and Culture*", Series No:8, Refugee Sevice Center, Washinton DC.
- Taşar M. Murat, Metin Burhan, Ünaltay Altay, (1996) "Bosna-Hersek ve Post-modern Ortaçağa Giriş", Birleşik yayıncılık, İstanbul.
- Todorova Maria, (2006) "Balkanları Tahayyül Etmek", İletişim yayınları, İstanbul.
- Rodhbard Murray N., (1994) "*Nations By Consent : Decomposing The Nation-state*", *Journal Of Libertarian Studies*, 11: 1.
- Kenar Nesrin, (2007) "*Bosna-Hersek Savaşı*", "Balkanlar El kitabı Cilt II: Çağdaş Balkanlar", Karam ve Vadi yayıncılık, Ankara.
- Torsti Pilvi, (2004) "*History Culture and Banal Nationalism in post-War Bosnia*", *Southeast European Politics*, Vol. V, No. 2-3 December.

Lee Stephen J., (2002) “Avrupa Tarihinden Kesitler 1789–1980”, Dost Yayıncılık, Ankara.

Eker Süer, (2006) “*Bosna’da Etno-Linguistik Yapı Ve Türk Dili ve Kültürü Üzerine*”, Millî Folklor, Yıl. 18, Sayı 72.

Volkan Vamık D., (1993) “Politik Psikoloji”, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Foukas Vassilis K., (2004) “Balkanlar Ortadoğu Kafkasya, Soğuk Savaş Sonrası ABD Politikaları”, Aykırı Yayıncılık, İstanbul.